

TWO-PANELED PLATES IN 7TH CENTURY HOARDS FROM DNIPRO RIVER REGION

Two-paneled rectangular plates (type II-2) are represented mostly by silver casted items. Their absolute majority are related with the 7th century hoards found in the Dnipro River region. They are predominantly spread in the middle flow of the Dnipro River and on its left bank. Outside its region they are represented by single findings in the Oka River region (Yelizavet-Mikhailovka) and in the Crimea (Suuk-Su).

This type plates differ from each other mainly by decoration which peculiarities served for distinction of the variants. Today, not less than ten variants can be named. Variant 1 significantly differs from others by number of findings and the area of the spread. It is peculiar with the apertures in shape of a compound cross.

They are usually represented in assemblages by the sets of identic items consisting from two to eight (insignificant differences related to the production process are possible). In cases, when reconstruction of belt sets' completeness is possible, the combination of two-paneled triangular plates with quite settled typological block of belt details can be traced. There are B-shaped buckles with movable panel, shield-shaped and 3-shaped panels, T-shaped plates, as well as belt tips with side openings among them.

The issue of chronology of two-paneled rectangular moldings needs the further development. Plates with insets ornamented with granulation, as well as this type plates of two more variants should be referred to the latest examples.

Spread of belt sets with the collections of plates of II-2 type, to the author's opinion, marks the military and political union of the Slavs which existed in the second and third quarters of the 7th century on the territory of the middle flow of the Dnipro River and on its left bank.

Г.А. Козубовський

ДО ХРОНОЛОГІЇ КАРБУВАННЯ МОНЕТ ВОЛОДИМИРА ОЛЬГЕРДОВИЧА (1362—1394)

На основі датування скарбів, метрологічного та стилістичного аналізу запропоновано відносну хронологію київських монет XIV ст.

К л ю ч о в і с л о в а: Київське князівство, XIV ст., монети.

Минуло майже півтора століття з того часу як у науці стало відомо про монети київського князя Володимира Ольгердовича (1362—1394) (Гуттен-Чапский 1875, с. 4; Антонович 1878). Відтоді київські монети вивчалися багатьма дослідниками.

Але й на теперішньому етапі вивчення цих пам'яток, не зважаючи на значну джерельну базу, залишається велика кількість нез'ясованих та дискусійних проблем.

Не вважається остаточно з'ясованою і дата початку карбування монет у Києві в XIV ст. В історіографії висувалися різні версії про можливі дати, як і про час початку самого князювання Володимира Ольгердовича: 1363 р.

(Котляр 1970, с. 88—89, 92), 1364 р. (Антонович 1878), 1367 р. (Karys 1959, s. 178), 1374 р. (Болсуновский 1909, с. 14—15; Gumowski 1920, s. 70), 1377 р. (Wittig 1888, s. 120; Петров 1908, с. 6, 8), 1387 р. (Ivanauskas, Valčius 1994, 35—38, 94).

Значне розходження поглядів на хронологію, обставини та статус київського князя обумовлено суттєвою обмеженістю писемних і нумізматичних джерел. Хоча в науковій літературі зафіксовано близько 1200 монет Київського князівства XIV ст., які походять із понад двох десятків пунктів знахідок.

Абсолютна більшість знахідок сконцентрована в Середній Наддніпрянщині, і так чи інакше тяжіє до Києва: від Сосниці на півночі, Путивля на сході та Канівщини на півдні.

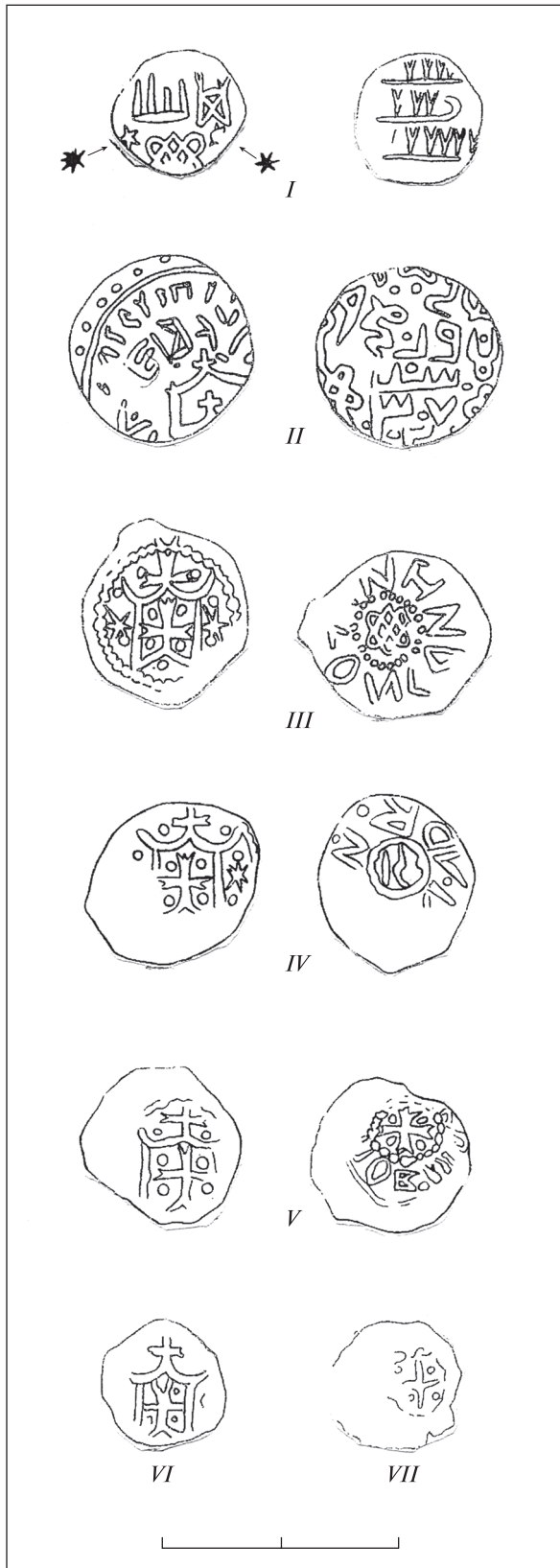


Рис. Типологічно-хронологічна схема київських монет XIV ст.: I — 60-70-ті рр. XIV ст.; II — 70-ті рр. XIV ст. (після 1372 р. (1376—1378 рр. ?)); III — 80-ті — перша половина 90-х рр. XIV ст.; IV — кінець 70-х — перша половина 90-х рр. XIV ст.; V — друга половина 80-х — перша половина 90-х рр. XIV ст.; VI — перша половина 90-х рр. XIV ст.; VII — перша половина 90-х рр. XIV ст.

Кілька пунктів знахідок із київськими монетами розташовані за межами Середньої Наддніпряни: у Литві, у районі золотоординських центрів Півдня України та Поволжя, у Краснодарському краю.

Уведення до наукового обігу на початку XXI ст. нових монетних знахідок Володимира Ольгердовича з якісними зображеннями самих монет не лише збільшило інформативні можливості цих пам'яток (Зразюк, Хромов 2007; Хромов 2007; Зразюк, Строкова, Хромов 2007; Івакін, Козубовський, Балакін 2013, с. 363; Хромова 2015), але й розширило кількість гіпотез про хронологію та типологію київських монет XIV ст.

В останній час набули поширення крайні позиції у цій проблемі. Так, початок власного виробництва монет у Києві датується 1354—1363 рр. (Хромов 2007 с. 62) або ж з 1387 рр. (Ivanauskas, Valčius 1994, р. 38, 94), чи взагалі останнім десятиріччям XIV ст. або не раніше 1388/1389 рр. (Ремецас 2012, с. 98—99, 106).

Знахідки певних типів монет Володимира Ольгердовича в кількох комплексах разом із точно датованими джучидськими дирхемами, празькими грошами та литовськими монетами дають можливість окреслити карбування окремих типів. Велике значення в датуванні цих нумізматичних пам'яток відіграють метрологічні та стилістичні особливості (рис. 1).

Найважливішим принципом у встановленні відносної хронології київських монет видається фіксація відсутності тих чи інших типів у комплексах датованих за джучидськими монетами.

За золотоординськими монетами датуються Гвоздівський скарб 1873 р. (1364 р.) (Антонович 1878; Федоров-Давыдов 1960, с. 161, № 173), Сосницький скарб 1911 р. (1393/1394 рр.) (Федоров-Давыдов 1960, с. 164, № 172; Котляр 1970), Борщівський скарб 1948 р. (1380/1381 рр.) (Зразюк, Хромов 2007) та Козелецький скарб 1923 р. (1391/1392 чи 1393/1394 рр.) (Фасмер 1929, с. 297, № 48; Федоров-Давыдов 1960, с. 165, № 175; Котляр 1971, с. 67, № 8; Kozubowski 1994, s. 137, № 8).

Ширше датування дають знахідки з київськими монетами в Литві. Червонодвірський скарб 1885 р., знайдений у Раудондварісі біля Вільнюса, складався із гривень-злитків (2+14 половинок), 14-ти празьких грошів Вацлава II (1300—1305), Яна I Люксембурзького (1310—1346) та Карла I (1346—1378), семи литовських монет типу «погонь» — «подвійний хрест», десяти монет Лівонського Орде-

ну та м. Ревеля, а також київської монети типу «князівський знак» — «IS (K)» (Wittig 1888, s. 115—120; Gumowski 1920, s. 52; Котляр 1971, с. 67, № 13). І хоча найдавніші литовські монети типу «погонь» — «подвійний хрест», визначаються різними дослідниками в широких межах і не датуються однозначно, абсолютною більшістю сучасних науковців їхня поява пов'язується з карбуванням Ягайла в 1387(1388)—1390(1392) рр. (Ivanauskas, Balčius 1994, p. 21—30; Remecas 2003, p. 18, 67; Грималаускайте 2006, с. 138). Хоча загалом початок карбування всіх найдавніших литовських монет пов'язується із Кревською унією і християнізацією Литви, а 1387 р. вважається відправною межею в монетному виробництві (Kiersnowski 1984, s. 164, 173; Ivanauskas, Balčius 1994, p. 5; Грималаускайте 2006, с. 138, 146).

Але й таке датування Червонодвірського скарбу не перешкоджає можливому датуванню київської монети ранішим часом.

Принаймні, відсутність згадок про празькі гроші Вацлава IV (1378—1419) у Червонодвірському скарбі, при наявності досить значної кількості грошів (14 од.) його попередників, дає можливість датувати скарб часом трохи ранішим за другу половину 80-х — початок 90-х рр XIV ст., навіть при врахуванні періоду, необхідного для надходження та поширення чеських монет Вацлава IV.

Київська монета такого ж типу опинилась і серед 25-ти монет Ягайла (?) та тригранних злитків у скарбі 1933 р. із Міткішкес (Mitkiškės, р-н Тракай, Литва). Абсолютна більшість литовських монет також належить до типу «погонь» — «подвійний хрест». Існує припущення, що обидва литовські скарби з київськими монетами були заховані на початку 1390 р., під час наступу хрестоносців на Вільнюс (Ремецас 2012, с. 95). Дві київські монети з «IS(K)» та хрестиком знайдені при археологічних дослідженнях Вільнюського нижнього замку в 2006—2007 рр., у зруйнованих дерев'яних будівлях кінця XIV — початку XV ст. поруч із зазначеними вище монетами Ягайла та ранніми монетами (?) Вітовта (Ремецас 2012, с. 95).

За співвідношенням типів київських монет може датуватися скарб, знайдений у 1906 р. між Каневом і Трипіллям, зі 150-ти (?) монет Володимира Ольгердовича. Відсутність монет із хрестиком серед кількох десятків опублікованих зображень монет із цього скарбу (Петров 1908, с. 1; Болсуновский 1909, с. 3; Захариевский 1896—1914 (?), с. 21; Kozubowski 1994, s. 136, № 3) дає підстави вважати, що таких не

було у скарбі. І відповідно датувати скарб часом коли ці монети ще не карбувалися.

У Київському скарбі 1985 р. (40 монет Володимира Ольгердовича та уламки) зафіксовані монети з «IS» та хрестиком. Відсутність монет із плетінкою дає підстави вважати, що скарб заховано, коли такі монети не карбувалися чи вийшли з обігу тощо. Хоча скарб, мабуть, зберігся не повністю, його зібрано в перемішаному шарі біля валуна фундаменту кам'яної церковної споруди, поруч із литовським денарієм типу «колюмни» — «спис із хрестом» та оболлом Сигізмунда Августа 1547 р. (Івакін, Козубовський 1993, с. 117—120).

Монети з плетінкою, «IS» та хрестиком знаходилися в скарбі знайденому в 70-х рр. XX ст. десь під Києвом, який переданий Л. Резніком до Ермітажу (далі умовно — «скарб Резніка»). Хоча повний склад скарбу не відомий (Kozubowski 1994, s. 138, № 14), присутність трьох основних типів київських монет вказує на час, ближчий до останніх років правління Володимира Ольгердовича.

Скарб зі станиці Петровської Краснодарського краю датується на століття пізніше (Федоров-Давыдов 1960, с. 175, № 227; Котляр 1971, с. 67, № 9), київська монета до нього потрапила випадково разом із чисельними гірейськими монетами XV ст., тому при визначенні хронології його важко використати.

Складно продатувати Київський скарб 1903 р. (Болсуновский 1909, Толочко 1966, с. 133, № 37; Котляр 1971, с. 66—67, № 6), хоча окремі ознаки, такі як відсутність монет із хрестиком (?), наявність гривень, можуть вказувати на датування до 90-х рр. XIV ст.

Аналіз скарбового матеріалу дозволяє умовно поділити скарби на три групи. «Ранні» скарби (Гвоздівський, Борщівський, Василицький) датуються 70-ми — початком 80-х рр. XIV ст.

Скарби, які не містять монет із хрестиком та брактеатів (Київський 1903 р., Трипільський 1906 р., Червонодвірський 1885), мабуть, датуються 80-ми рр. XIV ст.

«Пізні» скарби, з монетами із хрестиком та датовані за джучидськими монетами 90-ми рр. XIV ст. (Сосницький, Козелецький, Київський 1985 р., «скарб Резніка»).

Окремі випадкові знахідки київських монет, знайдені далеко за межами Київського князівства, на золотоординських пам'ятках півдня України (Пиворович 2008, с. 154) та Поволжя (Лебедев, Клоков 2005, с. 58—60), поруч із золотоординськими монетами, окреслюють приблизний час їхнього попадання на ці

пам'ятки (остання чверть XIV ст.) та фіксують певну конкурентоспроможність київських монет у цей час.

Інформація про знахідки київських монет на Черкащині (Шостопап 2007, с. 51), як і Василицький скарб, можуть пов'язуватися з поширенням кордонів Київського князівства на півдні, принаймні до Канівщини.

Останнім часом з'являється значна кількість інформації про знахідки київських монет в Інтернеті. На жаль, таку інформацію, без контексту археологічного матеріалу, поза культурним шаром археологічних комплексів, важко перевірити та використати для визначення хронології карбування київських монет.

Монети Володимира Ольгердовича з «ранніх» скарбів практично всі більших розмірів і більшої ваги, досить акуратно виконані.

Натомість «пізні» скарби містять майже повністю «легкі» монети київського князя, які недбало зроблені та часто невеликого розміру. Свого часу М.Ф. Котляр, вивчаючи монети з колекції історичного музею в Москві та Ермітажі, пояснив значну кількість київських монет спеціальним добром скарбових монет для музейних зібрань (Котляр 1971, с. 56). Подальший аналіз комплексів київських монет дає можливість стверджувати, що абсолютна більшість «важких» монет пов'язується з «ранньою» групою скарбів.

Відомі ще з початку XX ст. три основні типи київських монет визначаються за характерним княжим знаком на одній стороні та модифікацією імені «Володимир» навкруги зображень — «плетінки», «IS», «хрестика». Після опрацювання величезного Сосницького скарбу 1911 р. М.Ф. Котляр опублікував ще два типи київських монет — брактеатів із князівським знаком та хрестиком.

Сучасне опрацювання монет Сосницького скарбу збільшило кількість інформації про різновиди та варіанти оформлення основних типів, але, по суті, не змінило запропонованої М.Ф. Котляром типологічної класифікації (Хромова 2010).

Дослідження Борщівського скарбу 1948 р. із Переяславщини дало можливість до п'яти раніше виділених типів монет київського князівства (Котляр 1970), долучити ще два (Kozubowski 1994).

Вивчення фонду монет Київського князівства дозволило запропонувати послідовність та певне співвідношення монетних типів Київського князівства другої половини XIV ст.

Порядок карбування типів київських монет визначається за хронологічними, стилістичними та метрологічними характеристиками.

Сучасною наукою визнається, що поновлення власного карбування в князівствах Східної Європи почалося з карбування двобічних наслідувань золотоординських дирхемів. Абсолютна більшість феодальних князівств у процесі становлення власних грошових систем пройшли стадії виробництва двобічних, однібічних наслідувань монет з окремими ординськими елементами.

В історіографії не існує єдиної думки про початок карбування двосторонніх наслідувань. Більшість дослідників їхню появу пов'язують із подіями 60—80-х рр. XIV ст. В абсолютній більшості випадків наслідуються монети Узбека (1313—1341), Джанібєка (1342—1357), Мухаммеда-Буляка (1370—1380), Тохтамиша (1379—1395) чи монети мають набір легенд, що не читаються (Чижов 1922, с. 14; Федоров-Давыдов 1963, с. 174—181; Гайдуков 2006, с. 45—47).

Багато виважених аргументів указує на те, що початок їхнього виготовлення датується серединою — другою половиною 60-х рр. XIV ст. (Гончаров 2007, с. 32).

Перший тип київських монет — наслідування гюлістанських монет Джанібєка (рис 1, I), карбовані не пізніше 70-х рр. XIV ст., на це вказує датування Борщівського (1380/1381 р.) та Василицького скарбів (1375/1376 р.) (Зразюк, Хромов 2007, с. 99; Зразюк, Строкова, Хромов 2007, с. 119, 125).

У свій час 17 таких наслідувань вагою 0,17—0,42 г і діаметром 8,0—12 мм із Борщівського скарбу на Київщині були віднесені до першої групи карбування київського князя Володимира Ольгердовича (1362—1394) (Kozubowski 1994, s. 127—128).

У наш час подібні наслідування зафіксовані в Києві (Івакін, Козубовський, Балакін 2013, с. 5, 8) і в його околицях (Вишгородський і Києво-Святошинський р-ни), на Лівобережжі (Бориспільський і Переяслав-Хмельницький р-ни), біля с. Ницаха Троянецького р-ну Сумської обл., у Житомирській, Херсонській, Волинській і Тернопільській областях, та в Білорусі (Хромов 2007, с. 60), а також у Чернівецькій обл. (Пивоваров 2002, с. 92—93; Огуй 2009, с. 252).

І хоча ці монети з різних регіонів різняться за вагою і стилістичними особливостями, простежується їхнє київське походження з можливим карбуванням між 1354—1363 рр. (Хромов 2007, с. 62; Зразюк, Хромов 2007, с. 110—113).

Серед головних аргументів на користь датування таких монет часом до 1362 р. називають значний десятирічний розрив між випуском зразків в 1351—1353 рр. і початком правління Володимира Ольгердовича (1362—1394) в Києві (Хромов 2007, с. 62).

Монети, що наслідують гюлістанське карбування Джанібєка, відомі і в інших регіонах Східної Європи.

Подібні наслідування вперше були виділені в складі Тихомирівського скарбу з Чувашиї, датованого за наймолодшою монетою 777 р. х. (1375/1376 рр.), що дало можливість визначити час виготовлення подібних наслідувань 70-ми рр. XIV ст. (Федоров-Давыдов 1963, с. 174—181).

Час виготовлення таких монет у різних регіонах, їхні стилістичні та метрологічні особливості трохи різнилися, але в цілому не виходили за межі 60–80 рр. XIV ст.

В Україні, напевно, їх могли виробляти кілька феодалних центрів. Стилістичний аналіз таких монет зі знахідок Центральної й Лівобережної України показує значну кількість варіантів та особливостей, досить значний діапазон метрологічних параметрів (Хромов 2007).

Але в більшості випадків такі крихітні монетки, випущені, мабуть, для забезпечення дрібних платежів та міської та регіональної торгівлі, навряд чи поширювалися далеко від місця свого виготовлення.

Серед масиву золотоординських монет у 60—70 рр. XIV ст., напевно, монети Джанібєка займали панівне становище, що й обумовило вибір взірця. У більшості скарбів Центральної України 70—80-х рр. XIV ст. монети Джанібєка становлять значний відсоток, причому гюлістанські дирхеми цього хана 752—753 р. х. майже завжди присутні в скарбах.

Можливо, вибір таких монет у якості зразку для наслідування був спричинений не лише через поширеність типу, а й завдяки вазі цих монет. У Борщівському скарбі гюлістанські монети Джанібєка за своєю вагою перевищують усі інші (1,44 г, 1,53 г, 1,54 г, 1,59 г) (Зразюк, Хромов 2007, с. 101—110), майже через 30 років після свого карбування.

Імовірно, не останню роль відіграла і відносна легкість у передачі арабських літер, що присутні саме на гюлістанських дирхемах Джанібєка. Для різьбяр-слов'янина набагато легше було відтворити «прямі вертикальні риски» і «S»-подібну літеру назви міста Полістан, ніж намагатися відтворювати назви Сарая аль-Джедид, Сарая аль-Махруса, Хорезма чи закавказьких міст. Не були потрібні й особливі знан-

ня арабської мови для відтворення плетінки. Тобто для крихітних монет із використанням мінімальної кількості срібла використовуються виразні ознаки зв'язку з «конвертованою» грошовою одиницею. В умовах переваги натурального господарства й домінування грошової функції засобу платежу зовнішній зв'язок із «конвертованою» грошовою одиницею видається надзвичайно важливим.

Слід зазначити, що наслідування виконані дуже приблизно: імені хана не містять, паралелі з монетами Джанібєка здебільшого «читаються» за зворотнім боком.

Частина монет наслідує лицьовий чи зворотний бік монет Джанібєка в дзеркальному відображенні. Усі монети копіюють ординські дуже приблизно. Лише початок напису місця карбування золотоординських монет наслідується досить «читабельно». На лицьовому боці монет зображено тільки верхній рядок, який не містить імені хана. Наявне наслідування напису, що, певно, копіював титул «султан справедливий», «плетінка». На деяких монетах (на чотирьох монетах Борщівського скарбу, ще кількох монетах із Вишгородського р-ну Київської обл.) з боків «плетінки» збереглися маленькі зірочки, дуже подібні до тих, які з'являються потім із боків від княжого знаку на трьох добре відомих типах київських монет. Подібні зірочки відомі і на золотоординських монетах, проте не з боків центрального зображення, у даному випадку «плетінки» чи княжого знаку.

Такі зірочки зафіксовані на деяких інших подібних наслідуваннях, зокрема у Василицькому скарбі 1375/1376 рр. (Хромов 2007, с. 64—66, 74), але трохи нижче «плетінки» або на полі аверсу чи реверсу. Можливо, ця особливість монет Борщівського скарбу пов'язана розмірами монет, які дрібні, навіть на фоні василицьких наслідувань. Але й імовірно, що таке розташування цього елемента фіксує «стиль київського майстра».

Монетизукраїнських знахідок відображають значний діапазон ваги й розмірів — від 0,15 до 1,29 г (Хромов 2007, с. 62), що може пов'язуватися карбуваннями в різних місцях — не тільки руських, але і в ординських та молдавських центрах, а також значним часом карбування (у межах кількох десятиліть).

Компактна група наслідувань Борщівського скарбу, має вагу від 0,18 до 0,42 г (17 монет цілі, одна надламана), розподіляється на дві групи. Перша, із 12-ти монет, знаходиться в діапазоні від 0,17 до 0,25 г, діаметром від 8,0 до 10 мм.

Друга група, із п'яти монет, має вагові параметри вдвічі більші від першої групи — 0,31—0,43 г, карбовані на дроті більшого діаметра, 9,0—13 мм.

Середня вага 12-ти менших монет цього типу становить 0,225 г, при наближенні більшості монет до ваги 0,19—0,22 г. Ця цифра становить 1/6 частину від азакських монет вагою 1,36 г, карбованих у 60-ті рр. XIV ст. (до 1369 р.), з розрахунку 150 монет зі зливка 204,756 г (Федоров-Давыдов 1958, с. 12). До цієї ваги наближаються кілька ординських монет Абдуллаха та Мухаммеда-Буляка, хоча переважна більшість монет цих ханів має вагу 1,44—1,50 г. Мабуть, до 1,36 г наближається і вага монет Абдуллаха, карбованих у 765—769 рр. у Янги — Шехр та Шехр-аль-Джедид (Старий Орхей у Молдавії ?) (Янина 1977, с. 193—209). Близьку вагу (1,28 г) має монета, знайдена в Наддніпрянщині, у Комарівці (Беляєва, Кубишев 1995, с. 39).

Досить значна відмінність цих монет від подібних наслідувань за вагою та розмірами, а також позначки, подібні до позначок на відомих київських монетах, дозволяють виділити ці пам'ятки в окремий тип карбування київських монет — один із найперших за хронологією. Додатковим підтвердженням їхнього «київського походження» слугує місце знахідки — Борщів біля Києва, разом із добре відомим типом київських монет. Датування Василицького скарбу (1375/1376 р.) та Борщівського скарбу (1380/1381 р.), історичні реалії, відсутність таких монет у датованих скарбах Центральної України 1350—1360 рр. та 1380—1390 рр., обмежують датування монет цього типу 60—70 рр. XIV ст.

Дуже привабливим видається датування їхнього карбування часом до 1377 р. (смерті Ольгерда), коли внутрішні платежі Великого князівства Литовського забезпечувалися злитками, золотоординськими монетами і якимось із типів найдавніших литовських монет. А удільні князі — сини великого князя навряд чи б наважилися на виробництво монет із власною символікою. Принаймні, до 1377 р. джерела не фіксують будь-яких серйозних ознак непокори Великому князю Литовському й Руському — Ольгерду.

Велика кількість джучидських монет, що залишалася в обігу на території руських уділів Гедиміновичів у цілому ще забезпечували платіжні й обігові функції на цих землях, а масштабні емісії «Мамаєвої Орди», здійснені в 70-х рр. XIV ст., у значній мірі поповнювали старі запаси.

У разі необхідності, для забезпечення разових платежів, обслуговування торгів і ярмарок, окремих митних і податкових зборів князі Ольгердовичі докарбовували необхідну монетну масу наслідуваннями звичних обігових монет. Можливо такі монети карбувалися як фракції основної монетної одиниці — джучидського дирхема.

Смерть Ольгерда суттєво змінила політичну ситуацію у Великому князівстві Литовському і Руському. Старші Ольгердовичі (сини першої жінки Ольгерда — Марії Ярославни Вітебської) не визнали влади Ягайла, який заступив батька на великокнязівському троні. Вже у вересні 1377 р. Федір Ольгердович добровільно склав присягу угорському королю, мотивуючи це тим, що він не бажає визнавати великим князем Ягайла, оскільки у нього більше прав на «спадщину» Ольгерда. Взимку 1377—1378 рр. перебігає до Пскова Андрій Ольгердович. Існує припущення, що в результаті конфлікту з Ягайлом Дмитро Ольгердович-старший ще перед зимою 1379—1380 рр. утратив Брянськ і переховувався у південній частині свого уділу (Флоря 1980, с. 158—165).

Деякі згадки в джерелах дають підстави вважати, що київський князь Володимир Ольгердович у той час знаходився в опозиції до великокнязівської влади Ягайла (Шабульдо 1987, с. 117) і, вірогідно, саме тоді розпочав монетне карбування з власною символікою або змінив тип.

Феодальна міжусобиця та боротьба між Ягайлом і Кейстутом в 1381—1382 рр., напевно, посирила відцентрові тенденції. А ведення масштабних військових кампаній і необхідність значних фортифікаційних робіт вимагали значних коштів і відповідного монетарного забезпечення.

Боротьба у самій Орді на межі 70—80-х рр. XIV ст. призводить до значного скорочення монетного виробництва, а старий запас постійно зменшується шляхом переплавки, стирання та осідання в скарбах, що також було найважливішим стимулом оформлення власних удільних монет.

Мабуть, із цими подіями може пов'язуватися значна кількість різноманітних типів найдавніших литовських монет нещодавно виявлених дослідниками і відомих у кількох десятках екземплярів (разові емісії) (Грималаускайте 2006; Гайдуков, Зайцев 2008; Ремецас 2015).

Знахідки таких монет у пізніх (80—90-х рр. XIV ст.) комплексах абсолютно не перешкод-

жають датуванню їхнього карбування межею 70—80-х рр. XIV ст.

Другий тип монет Київського князівства виділений за монетою Борщівського скарбу (рис. 1, 2). На одному боці монета містить напівдуговий дворядковий напис, внизу — знак, дуже подібний до герба на відомих монетах Володимира Ольгердовича, проте більш сплюснутий, маленькі татонкі хрестив середині та зверху знаку. На другому боці монети наявне наслідування зворотного боку монети Мухаммед — Буляка, карбованої в Орді в 773 р. х. (1371/1372 рр.). Тобто монета не могла карбуватися раніше вказаних років, верхня межа випуску таких монет, напевно, обмежується початком 80-х рр. XIV ст., часом участі в обігу Наддніпрянщини монет Буляка та датуванням Борщівського скарбу 1380/1381 рр. Саме ординські монети 773 р. х. становлять більшість монет цього хана в Борщівському скарбі.

Вага монети 1,10 г наближається до 1,13 г, що дорівнює 1/144 русько-візантійської літри 163,726 г. Стопа 1/144 базується на дванадцятковій системі числення ($144 = 12 \times 12$ або «дюжина дюжин»), що широко використовувалася в багатьох метричних системах.

Імовірно, в XIV ст. у значній мірі орієнтувалися на візантійські вагові й грошові одиниці, вага монети може співвідноситися з параметрами одного з основних номіналів Візантійської імперії — дукатело/аспрона. За новою грошовою системою в 1367 р. Візантія перейшла на карбування великих срібних монет вагою до 8,8 г та їхніх фракцій: половини і 1/8 частини — дукатело/аспрона (Grierson 1999, s. 16—17).

Вага монети також дуже близька до тогочасних болгарських монет. За останніми дослідженнями, срібні болгарські монети Івана Срациміра (1356—1396) в 1371 р. мали вагу 1,15 г, у 1372—1373 рр. — 1,00 г, у 1374—1376 рр. — 0,85 г. Монети Івана Шишмана (1371—1395) в 1371 р. важили 1,15 г, у 1371—1374 рр. — 0,90 г, у 1375—1377 рр. — 0,75 г. Або ж вага монет Івана Срациміра в 1369—1376 рр. становила 1,11 г (Авдев 2005, с. 201, 184).

Вважається, що монетна система Болгарії успадкувала основну базову систему Візантії та запозичила елементи монетно-грошових систем Золотої Орди й Венеції (Авдев 2005, с. 203).

В історіографії закріпилася точка зору, що візантійська економіка в XIII—XIV ст. знаходилася в затяжній кризі. А монети Візантії не могли істотно впливати на грошовий ринок Балкан та Причорномор'я. Але останні дослі-

дження свідчать, що до середини XIV ст. візантійська грошова система зберігала свій вплив (Пономарев 2010, с. 37—38).

Однак, безумовно, підрахунок метрологічних співвідношень можливий лише як гіпотеза.

У кількох публікаціях ця монета з Борщівського скарбу віднесена до карбування Дмитра Ольгердовича Брянського (1372—1379) (Гулецкі, Грамыка, Крываручка 2007, с. 56—57; Зразюк, Хромов 2007, с. 113).

Ще одна подібна монета зафіксована в складі Севського монетно-речового скарбу 2008 р., продатованого 1376/1377 рр. За кілька кілометрів від м. Севська було знайдено 95 золотоординських дирхемів та руських наслідувань, прикраси, половинка гривні новгородського типу. За запропонованою реконструкцією напису, на монеті прочитано: «ПЕЧАТЬ... МИТРЕВА» (Зайцев 2010, с. 11), що начебто додало аргументів проти київського походження монети.

Литовські дослідники на монеті з Борщівського скарбу запропонували варіант прочитання напису, як «ПЕЧАТЬ КНАЗА ВОЛОДИМЕР» (Ivanauskas, Balčius 1994, s. 35—36).

Слід зазначити, що напис на монеті не визначається однозначно. Дійсно частина літер має свої паралелі в написанні на найдавніших монетах типу «ПЕЧАТЬ» — «спис із хрестом», відомих типах київських монет Володимира Ольгердовича та деяких князівств Північно-Східної Русі. Але повне прочитання поки залишається лише гіпотезою, хоч і дуже привабливою.

Не додає нових можливостей інформація (достовірність якої важко перевірити чи спростувати) про знахідки кількох подібних монет в Інтернеті.

Разом із тим, саме на цьому типі вперше з'являється знак-герб, завдяки якому київські монети Володимира Ольгердовича виділяються серед багатьох монет XIV ст. Дискусії з приводу того, що він уособлює ведуться вже понад століття: «змінена колюмна» (Антонович 1878, с. 153), «хоругва» — прапор попередників Володимира Ольгердовича, київських князів (Толстой 1882, с. 221), князівський герб, запозичений від київських та чернігівських Рюриковичів (Болсуновский 1909, с. 7, 8, 10), зображення київських Золотих воріт (Петров 1908, с. 6), родовий знак (Ильин 1940, с. 19), старовинний литовський видозмінений герб (Лихачев 1930, с. 247, 258), церковна хоругва (Gumowski 1920, s. 66—71), спеціальна монограма з «К» і «В» — від початкових літер слів

«Київ» та «Володимир» (Котляр 1971, с. 50), церковна чи військова хоругва (Gumowski 1920, s. 66—71; Ремецас 2012, s. 106), каплиця (Gumowski 1930, s. 691) чи церква — метрополія Всея Русі (Kozubowski 1994, s. 129—130), знак, що складається з двох основних частин: верхньої — меншої, хрест із відгалуженнями та нижньої — більшої, хрест із відгалуженнями знизу (Хромова 2010, с. 33).

На монеті з Борщівського скарбу знак представлений у найбільш архаїчній, але найвиразнішій формі. Подібне зображення зустрічається на печатках синів Володимира Ольгердовича (Gumowski 1930, Tabl. IX, 63—65; Hlebionek 2015, с. 135—141).

Знак на монетах київського князя й печатках його синів досить сильно нагадує схематичне зображення церкви.

На європейських середньовічних монетах часто зустрічається зображення церкви, навіть робляться спроби ідентифікації конкретних храмів із зображеннями на монетах. Як правило, на середньовічних європейських денаріях зображався головний собор міста (Потин 1986, с. 144).

Поява церковного зображення на київських монетах XIV ст. добре узгоджується з хронологією київського карбування, співпадає з першим періодом перебування Кипріяна у Києві в 1376—1380 рр.

Враховуючи реалії XIV ст., найважливіші суспільно-політичні події повинні були відтворитися і в іконографії монет.

Адже в XIV ст. Київ пов'язувався насамперед з митрополією, «християнською столицею Русі», із «...собственным престолом» і «первым седалищем архирейским».

Поява знаку, напевно, пов'язана з діяльністю Кипріяна і Володимира Ольгердовича (можливо, самого Ольгерда) по зміцненню київського митрополичого престолу. Взірцем для знаку, ймовірно, стала якась частина головного митрополичого храму — Софії Київської чи, можливо, зображення на печатці.

Вірогідно, герб на київських монетах зображав не тільки конкретну київську церкву, пов'язану з князем, а й символізував соборну церкву всієї Русі і «головну метрополію» у широкому значенні.

Можливо, у створенні гербового зображення, пов'язаного з релігійним значенням міста, брав участь сам митрополит Кипріан. Потім за дітьми Володимира цей знак закріпився як родовий. Так за нащадками Володимира Ольгердовича закріпилася слава, як найбільш відда-

них православ'ю. (Памятники древнерусского канонического права 1880, № 66, стб. 562, № 88, стб. 658, 664).

За взірць бралася найрозповсюдженіша монета. Оскільки до дати карбування взірця 773 р. х. (1371—1372) слід додати ще кілька років на надходження до Наддніпрянського обігу, то початок карбування монет другого типу може бути продатований серединою—кінцем 70-х — самим початком 80-х рр. XIV ст. Можливе одночасне чи майже одночасне карбування монет першого та другого типів. Значна рідкість монет другого типу свідчить про нетривалий період їхньої емісії і, напевно, разовий випуск.

Аналіз знахідок із Центральної України вказує, що монети «мамаєвих ханів» посіли домінантне місце в обігу Середньої Наддніпрянщини не раніше межі 60—70-х рр. XIV ст. А після 1371—1372 рр. саме ординські дирхеми 773 р. х. переважають у знахідках до початку 80-х рр. XIV ст.

Таким чином, карбування монет цього типу обмежується початком 80-х рр. XIV ст., на основі датування Борщівського скарбу та ретроспекції історичних реалій. За зразок береться монета хана «Мамаєвої орди» Мухаммеда-Буляка, а не Тохтамиша, який став володарем Золотої Орди на початку 80-х рр. XIV ст. і здійснив у 1380 р. реформу, що вилучала монети попередників.

Третій тип монет Київського князівства (рис. 1, 3) став відомим ще на початку XX ст. (Болсуновский 1909, с. 8—9, табл.), потім неодноразово розглядався різними дослідниками (Gumowski 1920, s. 66—71; Лихачев 1930, с. 101—105; Ильин 1940, с. 19; Котляр 1971, с. 52—53).

У науковій літературі зафіксовано близько 20 «скарбових монет» цього типу.

Монети на одному боці мають зображення княжого знаку, на іншому — «плетінку», навкруги — різні варіанти написання імені князя «Володимир».

Для віднесення частини монет цього типу до карбування Романа Михайловича, брянського князя (Болсуновский 1909, с. 52—59), або до Романа Федоровича (Gumowski 1920, s. 70) практично немає підстав (Котляр 1971, с. 186), адже ні один із Романів не мав стосунків із Києвом у цей час.

За ваговими характеристиками більшість монет типу «княжий знак» — «плетінка» мають вагу 0,52—0,67 г, хоча й зустрічаються значно легші монети. Дві монети з п'яти Сосницького скарбу цього типу мають вагу 0,27 та 0,23 г

(надламана), що може пов'язуватися як із тривалим обігом, так і зі зменшенням стопи. Цей же фактор залишає можливим карбування монет цього типу в другій половині 80-х — на початку 90-х рр. XIV ст.

Монети цього типу мають з боків від княжого знаку зірочки з крапками, напис на реверсі за годинниковою стрілкою. «Плетінка» практично у всіх випадках знаходиться в крапковому колі. У нумізматичних та історичних працях дослідники неодноразово звертали увагу на цю «плетінку» (Болсуновский 1909, с. 8—9; Gumowski 1920, s. 64—70; Ильин 1940, с. 19; Шабурьдо 1987, с. 105), вбачаючи у ній татарську тамгу.

Саме ця плетінка для багатьох істориків і нумізматів стала одним з аргументів на користь залежності українських земель від ханської влади в другій половині XIV ст. Причому плетінка часто називалася татарською тамгою, символом верховної влади хана (Антонович 1878, с. 151—157; Болсуновский 1909, с. 8—9; Gumowski 1920, s. 68; Шабурьдо 1987, с. 105; Русина 1998, с. 69—70).

Разом із тим, ще в 1930 р. М.П. Лихачов відзначив, що плетінка — це не тамга, а орнаментальний малюнок, що зустрічається на джучидських дирхемах поруч зі справжньою тамгою (Лихачов 1930, с. 101—105). Пізніше цю думку при розгляді монет Володимира Ольгердовича підтримали інші дослідники (Соболева 1970, с. 85; Котляр 1971, с. 52; Шабурьдо 2006, с. 19).

В умовах переважання натурального господарства й домінування грошової функції — засобу платежу, зовнішній умовний зв'язок зі звичкою «конвертованою» і часто єдиною грошовою одиницею видається надзвичайно важливим.

Тобто, для власних монет використовуються виразні ознаки зв'язку з «конвертованою» грошовою одиницею й джерелом срібла для карбування власної монети і як наслідок — одержання прямої і дуже значної вигоди через використання права монетної регалії. Але, на відміну від попередніх типів київських монет, «плетінка» залишається єдиним ординським елементом.

Слід відзначити, що більшість князівств Північно-Східної Русі, що почали своє карбування в процесі визволення від Орди, мають зображення подібних «плетінок».

Легенда монет Володимира Ольгердовича типу «княжий знак» — «плетінка», здебільшого містить сім-вісім літер, написаних за годинниковою стрілкою, проте на багатьох монетах легенди затерті, збереглося лише по кілька літер.

Серед «читабельних» монет існує кілька модифікацій імені князя, проте фіксуються спрощення, викликані потребами вирізки штемплів. Літери практично без закруглень, утворені прямими лініями та дугами.

В цілому ж на монетах цього типу практично немає «повної легенди», ім'я князя лише вгадується. Можливо, на частині монет цього типу після імені князя проставлено дві літери — по батькові (ОЛ).

Монети походять із трьох скарбів, двох «пізніх» (Сосницького й «Резніка», датованих 90-ми рр. XIV ст.) та «раннього», знайденого між Трипіллям та Каневом, в якому не було монет із хрестиком. Саме з цього скарбу походять найдавніші монети Володимира типу «княжий знак» — «плетінка». Три монети з цього скарбу, які карбовані одним штемпелем (Болсуновский 1909, № 9; Захариевский 1896, с. 21; Ермітаж, № 956), віднесені до Романа.

Монети мають досить акуратний знак, невеликих розмірів загиби, що виходять із верхніх кутів, «плетінка» досить рівна.

Легкі монети Сосницького скарбу викарбовані ж досить недбало.

Незначна кількість монет цього типу вказує на короткочасність емісій, можливо, пов'язаних із разовими виплатами. Наявність таких монет у пізніх скарбах, при їхній відсутності в найдавніших, окреслює час карбування 80-ми, можливо, самим початком 90-х рр. XIV ст. Поява плетінки може асоціюватися з новими значними надходженнями джучидських дирхемів Тохтамиша (1379—1395), на яких досить часто присутнє подібне зображення (Сагдеева 2005, с. 44, № 381, с. 47, № 415, с. 48, № 417—423, № 417, с. 49, № 430, № 434—437).

Подальша емісія київських монет у 80—90-х рр. XIV ст., напевно, здійснювалася за узгодженням із великокнязівською владою, адже в другій половині 80—90-х рр. XIV ст. Володимир Ольгердович уже постає як васал Ягайла (Шабурьдо 1987, с. 137). На відміну від своїх братів, Володимир зберіг свої володіння. Разом із тим, джерела не згадують про якісь воєнні конфлікти між Володимиром і Ягайлом.

Мабуть, була укладена угода, за якою Володимир мав досить широку автономію з правом карбування власних монет.

Четвертий тип монет Київського князівства, «княжий знак» — «IS» (рис. 1, 4), став відомий найпершим, саме за монетами цього типу було визначено власне карбування Київського князівства. Зараз відомо понад 200 монет, що походять із скарбів: Гвоздівського, Борщівського,

Сосницького, Київського (1985 р.), Канівсько-Трипільського (1906 р.), «Резніка», Червонодвірського в Литві, окремих знахідок із Григорівки на Київщині, Путивля та ст. Ігреня на Дніпропетровщині.

За ваговими характеристиками виділяються кілька великих груп.

Перша відома за (цілими) монетами з Борщівського скарбу (0,64; 0,56; дуже стерта 0,47 г), із зібрання Ермітажу (0,65; 0,64 г), із зібрання Історичного музею в Москві (0,64; 0,55; 0,46 г); інші три монети цього типу — нецілі, з окремих знахідок із Григорівки (надламана 0,55 г) та Ігрені (0,59 г).

Монети наближаються до теоретичної ваги в 0,60—0,69 г, із золотоординськими монетами, карбованими за вагою 1,36 г, можуть співвідноситися як 2 : 1.

Ці монети мають із боків від княжого знаку тільки зірочки з крапками, добре виконані, діаметр монет 14—15 мм, «IS» здебільшого в крапковому обідку, проте у двох випадках «IS» зафіксовані в лінійному обідку.

Свого часу була запропонована гіпотеза про пояснення значка «IS» як літери «К», початкової від назви міста — Київ (Котляр 1971, с. 51). Проте заперечення викликає значна відстань між «I» і «S» та крапка між ними на деяких монетах.

Цікаво, що зображення, подібне до київського «IS», зустрічається на монетах Суздальсько-Нижньгородського князівства, які карбувалися приблизно в один час із київськими (О.О. Ільїн пояснює це зображення як літеру «К» або як знак, подібний римській цифрі «II» (Ільїн 1940, с. 40, 29).

Можливо, зображення пов'язується з літерним позначенням номіналу, стопи, кількості срібла.

«Важкі» монети з «IS» не відомі в пізніх скарбах (Київському 1985 р., Сосницькому), де були присутні монети цього типу, але легкої ваги.

Такі монети традиційно зараховані до загальної маси монет із «IS» та поставлені поряд із монетами з «плетінкою». Проте відсутність таких монет у Сосницькому скарбі може свідчити про більш раннє карбування в порівнянні з «легкими» монетами з «плетінкою».

Часом до 1380-х рр., напевно, датуються дві монети Гвоздівського скарбу з «IS», зважаючи на раннє датування Гвоздівського скарбу. Наймолодша монета — джучидська Мюрида 1364 р., також відсутні згадки про монети Тохтамиша (1379—1395). На це вказує і вага (імовірно, приблизна), що наводиться в історіографії — 18 1/2 та 19 долей.

Монети з «IS» також присутні Борщівському скарбі — в одному з найдавніших скарбів (початок 80-х рр. XIV ст.). Це дає право датувати «важкі» монети з «IS» часом навіть ранішим, ніж усі монети з «плетінкою», можливо межею 70—80-х рр. XIV ст.

Легенди на монетах цієї групи складаються з семи—дев'яти літер, розташованих як проти, так і за годинниковою стрілкою. Легенди за написанням літер істотно не відрізняються від таких само на попередніх монетах, можна відмітити лише акуратніше написання літер, ім'я князя читається досить добре. Хоча можна відзначити здвоєння літер, їхнє написання навпаки тощо.

Основну частину цілих монет типу «княжий знак» — «IS» легкої ваги 0,18—0,45 г можна поділити на три підгрупи, що наближаються до ваги 0,18—0,22, 0,25—0,35 та 0,36—0,45 г. Такі монети (їхня вага менша через значну корозію) відомі за Сосницьким, Київським 1985 р. скарбом та «скарбом Резніка».

Також монети розподіляються за позначками з боків від княжого знаку: зірочка з крапками, крапка, три крапки. На жаль, більша частина з них затерта.

Другою характерною деталлю є обідок навкруги «IS» — крапковий і лінійний. Більшість монет має крапковий обідок. На багатьох монетах із «IS» під княжим знаком розташовані чотири крапки, іноді три нижні крапки заходять в обідок і під знаком видно одну крапку.

Метрологічний та стилістичний аналіз «легких» монет із «IS» дозволяє зробити висновок про вагову різницю між певними групами, яка становить близько 0,11—0,12 г, що дорівнює приблизно половині первинної ваги київських монет першого типу (близько 0,22 г). Різниця між найпершими, важкими монетами (0,62—0,68 г) із «IS» та найважчою групою легких монет (0,44—0,45 г) становить вагу близьку до 0,22 г. Розміри монет 11—13 мм. Це явище можна пояснити як певними закономірними зниженнями стопи, так і поступовим падінням ваги.

Із «законними» змінами можна пов'язати перехід від карбування «важких» монет із «IS» до «легких». У пізніх скарбах 80—90-х рр. XIV ст. відсутні подібні «важкі» монети. Натомість монети всіх трьох вагових груп «легких монет» зустрічаються в скарбах 80—90-х рр. XIV ст. Це пояснюється практично повним вилученням «важких монет» з обігу та заміною їх на «легкі», можливо, за старою номінальною вартістю.

Оскільки монети наступного типу «княжий знак» — «хрестик» практично не перевищу-

ють вагу 0,35 г, логічно припустити, що на якомусь етапі карбування та зниження маси київських монет була зафіксована нова вагова норма — близько 0,30—0,34 г, проте падіння стопи продовжувалося і надалі. Діаметри таких монет 11—13 мм. Монети з трьома крапками, як правило, мають більші розміри.

Легенди на «легких» монетах з «IS» рідко зберігають більше п'яти літер, що напевно, пов'язано з меншим діаметром дроту й технікою карбування. Літери практично не відрізняються від літер на «важких» монетах цього типу, але часто «зрізаються», лінії нерідко дуже тонкі.

Якщо «важкі» монети з «IS», мабуть, карбувалися ще на початку 80-х рр. XIV ст., то «легкі» монети цього типу «доживають» практично до 90-х рр. XIV ст. Значна кількість цих монет у Сосницькому скарбі може свідчити про не досить давнє припинення їхнього карбування на час тезаврації скарбу — 1393/1394 рр.

У сучасних дослідженнях цей тип датується 1388/1389—1390 рр. (Ремецас 2012, с. 106). Але наявність «важких» монет з «IS» у Гвоздівському і Борщівському скарбах дозволяє датувати їх ранішим часом. Такі монети, напевно, карбувалися найдовше — упродовж 80-х рр. XIV ст.

Подібні зниження ваги зафіксовані для монет Болгарії 70—80-х рр. XIV ст.: 0,60—0,65 г у 1377—1383 рр. та 0,50—0,55 г у 1383—1386 рр. Дуже близькі показники простежені у валаських монет Раду I (1377—1383) (0,60 г), Дана I (1383—1386) (0,50 г) та Мирчо I — 0,45 г у 1386—1389 рр. і 0,45 г у 1389—1391 рр. (Авдев 2005, с. 201, 187, 191).

«Важкі» монети третього та четвертого типів, вагою 0,60—0,66 г, можуть співвідноситися з монетами Абдуллаха та монетами Тохтамиша, карбованими після 1383/1384 рр. із вагою близько 1,30—1,36 г, як 2 : 1. Монети вагових груп 0,25—0,35 г та 0,36—0,45 г співвідносяться з монетами Тохтамиша вагою близько 1,30 г, як 4 : 1 та 3 : 1. (Федоров-Давыдов 1958, с. 13; Федоров-Давыдов 2003, с. 16; Мухамадиев 1983, с. 102). Монети Володимира Ольгердовича останнього періоду карбування «легкої» групи з «IS» та хрестиком і брактеати вагою близько 0,22—0,24 г співвідносяться як 5 : 1 із джучидськими монетами Тохтамиша, карбування яких розпочинається в 796 р. х. (1393/1394 р.) у Криму. За ваговою нормою 1,13 г, із розрахунку в 144 монети на вагу русько-візантійської літри 163,7 г (Федоров-Давыдов 1958, с. 13).

Знахідки монет Володимира разом із гривнями та джучидськими монетами (Борщів-

ський, Гвоздівський, Червонодвірський і Козелецький скарби) передумовлюють їхній взаємний перерахунок. Цікаво, що зливки знайдені в скарбах разом із київськими монетами, давніших випусків. На злинок вагою 192—198 г могло йти 300 монет вагою 0,62—0,66 г (саме такі зливки та їхні половинки присутні в трьох скарбах із монетами Володимира Ольгердовича).

У сучасних дослідженнях реальна вага злитка Північно-Східної Русі визначається в 196—205 г до 1380 р., і в 182—190 г — після (Колызин 2001, с. 148; Пономарев 2001).

Для 1333 р. вага татарського саума визначається в п'ять магрибських унцій — 195,3 г. (Крамаровский 2001, с. 69).

За постановою сенату Венеціанської республіки від 1322 р., вага злитка для торгівлі в Причорномор'ї вираховується в 198 г. (Хан 2007, с. 126—141).

Серед майже трьохсот тисяч монет XIV—XV ст., зафіксованих Г.О. Федоровим-Давидовим у джучидських скарбах, присутні приблизно 120 злитків і їхніх половинок (Пономарев 2002, с. 112).

Подібні злитки зустрічаються в українських знахідках, поруч із київськими і джучидськими монетами XIV ст. Дві половинки гривні з Борщівського скарбу мають вагу 191,93 г (Зразюк, Хромов 2007, с. 110). Гривні Гвоздівського скарбу важать 193,69 г, 187,62 г, 187,10 г, 186,04 г, половинки — 96,50 г, 96,20 г, 88,90 г (Яшшева-Омельянчик 1999, с. 17).

Їхні вагові параметри можуть пояснюватися певною єдністю та взаємоперехідністю грошово-вагових систем Заходу та Сходу, співпаданням як теоретичної ваги гривні в 204,756 г із золотоординським сомом, так і значною близькістю реальної ваги «новгородських» злиwkів із горбатою спинкою з татарськими лодієподібними зливками (Федоров-Давыдов 1958, с. 68; Мухамадиев 1983, с. 104).

П'ятий тип монет Київського князівства XIV ст. представлений найбільшою кількістю пам'яток — більше 600 монет (рис. 1, 5). Монети мають на одному боці «княжий знак» та хрестик у лінійному чи крапковому колі на іншому. Навкруги хрестика розташовані легенди, що містять різні модифікації імені «Володимир». Тип, відомий з початку XX ст. в окремих екземплярах, найбільше досліджений за монетами Сосницького скарбу (Котляр 1971, с. 56—58).

Монети з хрестиком відомі лише в скарбах, які датуються 90-ми рр. XIV ст. (Сосницький, Київський 1985 р., Козелецький і «Резніка» скарби). За окремими винятками монети цьо-

го типу не перевищують 0,35 г. Основна маса монет із хрестиком має вагу 0,25—0,35 г. Проте частина монет із хрестиком (більше 100 монет Сосницького, Київського скарбу) наближаються до ваги 0,22 г (0,16—0,24 г). Абсолютна більшість найлегших монет із хрестиком мають із боків від «княжого знаку» крапку. Лише кілька таких монет мають зірочки та крапки з боків знаку. Це дає право стверджувати, що основною позначкою найлегших монет із хрестиком була саме крапка.

На відміну від монет вагової групи 0,25—0,35 г, монети карбовані на дроті меншого діаметра. Абсолютна більшість цих монет має розміри 11—12 мм, проти 13—15 мм монет «важкої групи». На монетах «легкої групи» дуже рідко знак повністю вміщується на полі монети — як правило, наявна лише частина знаку, що свідчить про недбалість карбування. Хрестик — тільки у крапковому колі.

Монети «важкої групи» із хрестиком із боків від «княжого знаку» мають всі три види позначок: крапку, три крапки, зірочку з крапками. Із «читабельних» монет найбільшою кількістю представлені вироби з трьома крапками (більше 100 монет Сосницького скарбу).

Хрест на монетах — рівний або з розширеннями на кінцях (типу грецького чи мальтійського, іноді з роздвоєнними кінцями). У більшості випадків у чотирьох кутах хреста розташовано по крапці, як і на монетах легкої групи. Хрест у крапковому та лінійному обідку. Хрест з розширенням, як і лінійний обідок, за окремими винятками характерні тільки для «важкої групи» монет із хрестом.

Серед монет із хрестиком зафіксовані принаймні шість груп, карбованих одними параметрами штампелів (за монетами Сосницького скарбу). Монети одних штампелів, як правило, мають дуже близькі ваги.

Аналіз метрологічних та стилістичних характеристик дозволяє окреслити послідовність карбування монет із хрестиком. Монети із зірочками та крапками по боках від «княжого знаку» карбуються як «легкі», так і «важкі». Натомість серед монет «легкої» групи майже повністю відсутні монети з трьома крапками.

Під «княжим знаком» на «читабельних» монетах як «легкої», так і «важкої» групи розміщені чотири крапки, часто три нижні — заходять в обвідне коло.

Легенди на монетах типу «княжий знак» — «хрестик» дуже рідко зберігають більше п'яти літер від імені князя. Частина монет із хрестиком узагалі не має легенд.

Слід відзначити, що «княжий знак» на частині монет має квадратовидну форму, наближаючись до зображення на монеті другого типу.

Хрестик, подібний до київських монет, зустрічається на Суздальсько-Нижньгородських монетах Бориса Костянтиновича (1383—1394) та Василя Дмитровича Кирдяпи (1377—1394). На думку І.О. Ільїна цей хрест запозичений із заходу (Ільїн 1940, с. 20; Федоров-Давыдов 1989, с. 80—83).

Узагалі монети з хрестом карбувались у багатьох країнах Європи. Відомі такі монети й у Візантії.

У другій половині 80-х — 90-х рр. XIV ст. Володимир визнавав верховну владу Ягайла, про що свідчать грамоти 1386, 1387 і 1388 рр. (Грушевський 1991, с. 497), що повинно було відтворитися на монетах. Можна погодитися з думкою, що монети цього типу і, частково, попереднього узгоджувалися з монетною системою великокнязівських віленських монет Ягайла (Ремецас 2012, с. 95).

Шостий тип монет Володимира Ольгердовича — брактеати з «княжим знаком» (рис. 1, б). Відомо близько трьох десятків таких монет за Сосницьким та Київським 1985 р. (?) скарбами.

Монети мають зірочки та крапки з боків від «княжого знаку». Вага монет 0,12—0,22 г, розміри більшості 9,0 × 11 мм, карбовані з тоншого дроту, ніж найлегші монети із хрестиком.

Монети виконані дуже недбало — знак нерівний, здебільшого в полі монети зображена лише частина знаку.

Сьомий тип монет Володимира Ольгердовича — брактеати із хрестиком у крапковому обідку (рис. 1, 7). Відомо більше 20 таких монет із Сосницького скарбу та окрема знахідка із Замкової гори в Києві. Вага монет близько 0,12—0,15 г, діаметр 9,0—11 мм. На окремих монетах присутні кілька ледве прокарбованих літер.

Існує думка, що у випадку з брактеатами, мова йдеться лише про браковані монети (Ivanauskas, Valčius 1994, р. 37), коли вони приліплюються до штампеля чи карбуються зовсім стертими штампелями. Або пов'язані з тим, що монети карбовані нерівномірно стертими штампелями (Ремецас 2012, с. 95).

Дійсно середньовічні монети і штампеля фіксують різний ступінь стертості верхнього й нижнього штампелів. Іноді погано зачищені штампелі затримували відкарбовану монету, у результаті чого на монеті прокарбовувалося зображення з одного боку (Калинин 1977, с. 43—46).

Однак київські монети шостого і сьомого типів у більшості випадків ще й значно менші від монет типу «княжий знак» — «хрестик», мають значно меншу вагу і незалежно від техніки карбування виглядають як брактеати. Тому на даному етапі вивчення доцільніше буде визнавати їх за окремі типи — брактеати, як це свого часу було запропоновано М.Ф. Котляром (Котляр 1970, с. 96—97).

Також імовірно, що в цьому випадку мова йде про зменшену вдвічі фракцію монет із хрестом. Про можливість існування кількох номіналів київських монет уже наголошувалося в історіографії (Соболева 1970, с. 87).

Привертають увагу і рівно обрізані сегменти в 1/4 і половинки монет Сосницького скарбу.

Карбування монети номіналом у 1/4 копійки (четверетця) чи полуденги в Північно-Східній Русі датується часом із кінця XIV ст. А подібні монети Пскова й Новгороду XV ст. мають вагу досить близьку київським брактеатам 0,17—0,18 г і 0,20 г (Гайдуков 2006, с. 95, 169).

Наявність трьох обрізаних празьких грошів у Борщівському скарбі (Зразюк, Хромов 2007, с. 116) — одного Яна I Люксембурзького (1310—1346) (обрізаний по колу) та двох Карла I (1346—1378) (один обрізаний по колу, інший — сегмент у 1/4 монети), засвідчують що в Київській землі добре знали й користувалися обрізаними фракціями монет ще з межі 70-х — 80-х рр. XIV ст.

Монети п'ятого, шостого і сьомого типів — брактеати з «княжим знаком» і «хрестиком» та «княжий знак» — «хрестик», безумовно карбовані серед останніх. Ці монети ніколи не зустрічаються в скарбах, датованих раніше за 90-ті рр. XIV ст. Їхні метрологічні параметри та техніка карбування також свідчать на користь цього датування.

Отже, на сучасний момент можемо визнати сім типів монет київського карбування.

Зміни в зображеннях безумовно свідчать про цілий ряд значних політичних та економічних змін під час правління Володимира Ольгердовича.

Скарбовий матеріал, кількість існуючих монет, значна кількість типів та варіантів київських монет дозволяють стверджувати, що Київське князівство одним із найперших у Східній Європі відродило виробництво власних монет, постійно нарощувало їхню масу і в 90-ті рр. XIV ст. майже повністю забезпечувало себе власною монетою.

Запропонована хронологія карбування київських монет на основі датування скарбів, метрологічного та стилістичного аналізу може бути визнана з певними застереженнями. Безумовно з часом, із накопиченням джерельної бази вона буде скорельована. Однак наявний нумізматичний матеріал дозволяє використовувати київські монети XIV ст. для встановлення відносної хронології відповідних археологічних пам'яток.

Авдев С. Монетната система в Средновековна България през XIII—XIV век. — София, 2005.

Антонович В.Б. О новонайденных серебряных монетах с именем Владимира // Труды III АС. — 1878. — Т. II. — С. 151—157.

Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. — К., 1995.

Болсуновский К.В. Монеты киевских князей XIV ст. Опыт историко-нумизматического исследования. — К., 1909.

Гайдуков П.Г. Русские полуденги, четверетцы и полушки XIV—XVII вв. — М., 2006.

Гончаров Е.Ю. Начало чеканки в южнорусских землях в XIV в. // Нумизматика. — 2007. — № 14. — С. 31—32.

Грималаускайте Д. Монеты Великого княжества Литовского в свете новых открытий: Литва (конец XX — начало XXI в.) // Средневековая нумизматика Восточной Европы. Нумизматический сборник. — М., 2006. — Вып. 1. — С. 137—161.

Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991.

Гулецькі Д., Грамыка А., Криваручка А. Манеты Беларуси (да 1707 г.). — Мінск, 2007.

Гуттен-Чапский Э.К. Удельные, великокняжеские и царские деньги Древней Руси. — СПб, 1875.

Захариевский Н.Г. Альбом монетных снимков Н.Г. Захариевского. — К., 1896 (1914).

Зайцев В.В. Монеты Дмитрия Ольгердовича Брянского (1372—1379) // Нумизматика. — 2010. — февраль. — С. 10—13.

Зразюк З.А., Хромов К.К. Борщевский клад второй половины XIV века // Восточная нумизматика на Украине. Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII—XV вв. — К., 2007. — Ч. II. — С. 99—117.

Зразюк З.А., Строчкова Л.В., Хромов К.К. Монетно-вещевой клад третьей четверти XIV века из с. Василицы, Черкасского района Черкасской области (монетная часть) // Восточная нумизматика на Украине. Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII—XV вв. — К., 2007. — Ч. II. — С. 118—127.

Ильин А.А. Классификация русских удельных монет. — Л., 1940.

- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А.* Дослідження південної частини Подолу в 1984—1985 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 104—133.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Балакін С.А.* Монетні знахідки XIV—XV ст. з території Києво-Печерської Лаври // Лаврський альманах. — К., 2013. — Вип. 28. — С. 5—10.
- Калинин В.А.* Некоторые вопросы техники чеканки русских монет второй половины XV — начала 30-х годов XVI века. // Прошлое нашей Родины в памятниках нумизматики. — Л., 1977. — С. 37—49.
- Колызин А.М.* Торговля древней Москвы. — М., 2001.
- Котляр Н.Ф.* Клад монет Владимира Ольгердовича // НЭ. — 1970. — Т. VIII. — С. 88—101.
- Котляр Н.Ф.* Монеты Владимира Ольгердовича // Нумизматика и сфрагистика. — 1971. — Вып. 4. — С. 42—67.
- Крамаровский М.* Клад серебряных платежных слитков из Старого Крыма и золотоордынские суммы // СГЭ. — 1980. — Вып. XLV. — С. 68—72.
- Лебедев В.П., Флюков В.Б.* Иноземные монеты XII—XV вв. на золотоордынских городищах Поволжья // Труды международных нумизматических конференций. Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII—XV веков. — М., 2005. — С. 57—61.
- Лихачев Н.П.* Материалы для истории византийской и русской сфрагистики // Труды Музея палеографии АН СССР. — Л., 1930. — Вып. 2.
- Мухамадиев А.Г.* Булгаро-татарская монетная система XII—XV вв. — М., 1983.
- Огуй О.Д.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. — Чернівці, 2009. — Ч. 1. (1370—1475).
- Памятники древнерусского канонического права* // РИБ. — СПб., 1880. — Т. VI.
- Петров Н.И.* О новооткрытой киевской монете XIV века. — Харьков, 1908.
- Пивоваров С.В.* Нумизматичні пам'ятки Буковини. — Чернівці, 2002.
- Пиворович В.Б.* Монеты и клады Юга Украины. — Херсон, 2008.
- Пономарев А.Л.* Русский рубль и татарский сум в системе мер средневековья // Научный Татарстан: гуманитарные науки. — Казань, 2001. — Вып. 2. — С. 175—186.
- Пономарев А.П.* Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи. — М., 2002.
- Пономарев А.Л.* Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII—XV вв. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. — М., 2010.
- Потин В.М.* Монеты. Клады. Коллекции. — СПб., 1993.
- Ремецас Э.* Новые данные о киевских монетах Владимира Ольгердовича (по новым находкам в Литве) // Pieniądz i systemy monetarne wspólne dziedzictwo Europy. Białorus — Bułgaria — Litwa — Łotwa — Mołdawia — Polska — Rosja — Rumunia — Słowacja — Ukraina. Studia i Materily. — Augustów; Warszawa, 2012. — S. 94—107.
- Ремецас Э.* Новые данные о начале чеканки монет в Великом княжестве Литовском: монеты Ольгерда и Кейсту-та // Средневековая нумизматика Восточной Европы. Нумизматический сборник. — М., 2015. — Вып. 5. — С. 253—265.
- Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. — К., 1998.
- Сагдеева Р.З.* Серебряные монеты ханов Золотой Орды. Каталог-определитель. — М., 2005.
- Соболева Н.А.* К вопросу о монетах Владимира Ольгердовича (по нумизматическим материалам ГИМ) // Нумизматика и эпиграфика. — 1970. — Вып. 8. — С. 81—87.
- Толочко П.П.* Топографія скарбів монетних гривен у Києві // Археологія. — 1966. — XX. — С. 123—134.
- Толстой И.И.* Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. — СПб, 1882.
- Фасмер Р.Р.* Список монетных находок, зарегистрированных секцией нумизматики и глиптики ГАИМК в 1926—1928 гг. // Сообщ. ГАИМК. — 1929. — Сб. 1. — С. 281—324.
- Федоров-Давыдов Г.А.* Основные закономерности развития денежно-весовых норм в Золотой Орде // АЕ за 1957 г. — М., 1958. — С. 7—16.
- Федоров-Давыдов Г.А.* Клады джучидских монет // НЭ. — 1960. — Т. I. — С. 94—192.
- Федоров-Давыдов Г.А.* Находки джучидских монет // НЭ. — 1963. — Т. IV. — С. 165—221.
- Федоров-Давыдов Г.А.* Монеты Нижегородского княжества. — М., 1989.
- Федоров-Давыдов Г.А.* Монеты Золотой Орды. — М., 2003.
- Флоря Б.Н.* Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва. — М., 1980. — С. 142—173.
- Хан Н.А.* Внутренние и внешние деньги государств Восточной Европы XIV в. // Журнал экономической теории. — 2007. — № 3. — С. 126—141.
- Хромов К.К.* К вопросу о начале монетной чеканки на территории Киевского княжества в XIV в. (о «киевских» подражаниях монетам Джанибека) // Монеты джучидов и сопредельных государств в XIII—XV вв. — К., 2007. — Ч. II. — С. 60—79.

- Хромова І.* Сосницький скарб: до питання аналізу та класифікації монет Володимира Ольгердовича // Український історичний збірник. — 2010. — Вип. 13. — С. 22—43.
- Хромова І.* До проблеми місцевого карбування на українських землях у другій половині XIV ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць до 80-річчя доктора історичних наук Марії Федорівни Дмитрієнко. — К., 2015. — 26—27. — С. 357—362.
- Чижов С.И.* Дроздовский клад русских денег времени вел. кн. Василия Дмитриевича Московского // Труды нумизматической комиссии. — Петербург, 1922. — Т. III.
- Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987.
- Шабульдо Ф.* Кондомініум в українських землях XIV ст. // ЗНТШ. — ССЛІ. — 2006. — С. 7—22.
- Шостопал А.В.* Скарби Черкащини. — Черкаси, 2007.
- Янина С.А.* «Новый город» (Янги Шехр — Шехр ал-Джедид) — монетный двор Золотой Орды и его местоположение // Нумизматический сборник ГИМ. Труды ГИМ.— М., 1977. — Вып. 49. — С. 193—212.
- Яушева-Омельянчик Р.М.* Монетные гривны XI—XV веков (из собрания Национального музея истории Украины) // Нумизматика і фалеристика. — 1999. — № 1. — С. 14—23.
- Grierson P.* Byzantine Coinage. — Washington, 1999.
- Gumowski M.* Numizmatyka litewska wieków średnich. — Kraków, 1920.
- Gumowski M.* Pieczęcie Książąt Litewskich // Ateneum Wilenskie. — 1930. — Z. 3—4. — S. 684—725.
- Hlebionek M.* Nieznana pieczęć księcia Andrzeja Włodzimierzowicza przy dokumencie pokoju Brzeskiego z roku 1435 // Сфрагістичний щорічник. — 2015. — Вип. V. — С. 135—141.
- Ivanauskas E., Balčius M.* Lietuvos didžiosios kunigaikštystės lydiniai ir monetos nuo 1387 iki 1495 metų. — Vilnius, 1994.
- Karys J.* Senovės lietuvių pinigai. Istorija ir numizmatika. — Bridgeport, 1959.
- Kiersnowski R.* Najdawniejsze monety litewskie // WN. — 1984. — Z. 3—4. — XXVIII. — S. 129—175.
- Kozubowski G.* Monety księstwa kijowskiego w XIV w. // WN. — 1994. — R. XXXVIII. — Z. 3—4. — S. 149—150.
- Remecas E.* Vilniaus žemutinės pilies pinigų lobis (XIV a. pabaiga). — Vilnius, 2003.
- Wittig W.* Wykopalisko z pod Czerwonego Dworu // Ateneum. — 1888. — III. — P. 115—120.

Надійшла 26.07.2016

Г.А. Козубовский

О ХРОНОЛОГИИ МОНЕТ ВЛАДИМИРА ОЛЬГЕРДОВИЧА (1362—1394)

Анализ находок дает возможность выделить семь типов киевских монет XIV ст.

Первый тип представлен подражаниями золотоордынских дирхемов монет Джанибека (1342—1357), чеканенных в Гюлистане. Чеканка этого типа датируется 1360—1370 гг.

На аверсе монет второго типа присутствует легенда кириллицей и княжеский знак. На реверсе — подражание ордынской монете Мухаммеда Буляка 773 г.х. (1371/1372). Монеты этого типа датируются 1370-ми гг.

Третий тип — монеты с княжеским знаком и плетенкой, вокруг которой помещена легенда с именем князя. Они могут датироваться 1380-ми гг., возможно началом 1390-х гг.

Четвертый тип — монеты с княжеским знаком и «IS», вокруг которой находится легенда с именем князя. Они могут датироваться концом 1370-х — началом 1390-х гг.

Монеты пятого типа — с княжеским знаком и крестом с точками, вокруг которой присутствует легенда с именем князя, и монеты шестого и седьмого типов — брактеаты с княжеским знаком и крестом, датируются 1390-ми гг.

G.A. Kozubowskyij

ON CHRONOLOGY OF COINS OF VOLODYMYR OLGERDOVYCH (1362—1394)

Analysis of the finds made it possible to determine seven types of the 14th century Kyiv coins.

Type I are represented by imitations of coins struck by Jani Beg (1342—1357), khan of Golden Horde, in Gulistan. The striking of this type is dated to the 1360s and 1370s.

The obverse of type II contains a Cyrillic inscription and the Prince's sign. On the reverse, there is an imitation of Horde's Muhammad Bulak coin of 773 (1371/1372). Coins of this type are dated to the 1370s.

Type III includes coins with the Prince's sign and a plaiting with a legend containing the name of the Prince around it. They can be dated by the 1380s or probably by the early 1390s.

Type IV includes the coins with the Prince's sign and «IS» and a legend with the Prince's name around it. They can be dated by the period from the end of the 1370s to the beginning of the 1390s.

The coins of type V with the Prince's sign and a cross with four points and with a legend containing the Prince's name around it, as well as coins of type VI and VII, namely, bracteates with Prince's sign or cross, are dated to the 1390s.